

СТОЛИЧНА ОБЩИНА
ОП "СТАРА СОФИЯ" СЪС
СОФИЙСКИ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

СЕРДИКА СРЕДЕЦ СОФИЯ

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО
НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ:
ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

СТОЛИЧНА ОБЩИНА

SOFIA MUNICIPALITY

ОП „СТАРА СОФИЯ“
със Софийски исторически музей

OLD SOFIA Municipal Enterprise
with Historical Museum of Sofia

КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО НАСЛЕДСТВО НА СОФИЯ ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

СЕРДИКА • СРЕДЕЦ • СОФИЯ

ТОМ 5

CULTURAL HERITAGE OF SOFIA

PROBLEMS AND PERSPECTIVES

SERDICA • SREDEZ • SOFIA

VOLUME 5

ИЗДАТЕЛСТВО
ЗА ТЕРИТОРИАЛНО УСТРОЙСТВО
И СТРОИТЕЛСТВО

2010

**ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ СТЕНОПИСИ В МАНАСТИРА „СВ. ЙОАН РИЛСКИ“
КРАЙ СЕЛО КУРИЛО, СОФИЙСКО**

*Владимир Димитров, доктор изкуствовед, асистент, Нов български университет,
vdimitrov@nbi.bg*

В текста се разглеждат възрожденските стенописи от наоса и двата притвора на храма „Св. Йоан Рилски“ в Куриловския манастир. Иконографската програма и стиловите особености на тези стенописи до момента са останали извън интереса на изследователите, а тяхното порочване би обогатило представата за възрожденското културното наследство на София и региона.

Ключови думи: Възраждане, зографи, наследство, стенописи, храм.

София и регионът ѝ са пребогати на културно-исторически ценности и места на паметта от Античността, Средновековието, Османския период и Съвременността. Нестихващ е и интересът на изследователите към това наследство. Но както в миналото, така и днес, много повече са ценени античните паметници и представителните средновековни църкви. Наследството на XIX в. – периодът на Българското възраждане, и преди, и сега е пренебрегвано от учените, а понякога тези паметници са и умишлено маргинализирани. Поради тази причина, а и поради други по-обективни причини, свързани с бързото разрастване на София след обявяването ѝ за столица през 1879 г., тя се е разделила с повечето си възрожденски църкви.

Някои паметници на църковното изкуство от XIX в. са все още запазени в района около София, но повечето от тях са в критично състояние и скоро ще преминат към историческото наследство на нашата столица. Причините за това не са толкова урбанистични, а се дължат на незаинтересоваността и бездействието на държавните институции, отговорни за възстановяването, опазването и социализирането на културно-историческото наследство на България.

Един такъв паметник е малкият манастир „Св. Йоан Рилски“ до софийското село Курило, днес вече квартал на столицата¹. В края на XIX в. селото е станало известно покрай прокараната наблизо железопътна линия за Северна България. На гарата в Курило са слизали много столичани за да се разхождат в тази прекрасна

местност в началото на Искърския пролом. Сега Курило е известно най-вече с психиатричната болница, разположена в манастирските сгради, носеща името на патрона на манастира „Св. Йоан Рилски“.

Наскоро се запознах с книгата на Иван Добрев, посветена на свети Иван Рилски, в която авторът разглежда подробно и с изключителна прецизност изворите за родното място на светеца, като достатъчно убедително ни насочва, или по точно ни връща в района на север от София, в района на Курило [Добрев 2006: 482–523].

Интересите ми в областта на българското възрожденско изкуство, както и споменатата вече книга на Иван Добрев, а не на последно място и романът на Вероника Азарова², ме провокираха да потърся малко повече информация за Куриловския манастир. Така открих, че той – въпреки близостта си до столицата, е останал слабо проучен, а стенописите от XIX в. са направо забравени (и изоставени!).

Пръв за манастира в Курило пише Васил Кънчев през 1901 г. като се спира основно на ктиторските надписи, част от които са унищожени при по-късното повдигане на входа. Той не обръща особено внимание на стенописите – с едно изречение ги определя като „прости и характерни за повечето селски църкви“ [Кънчев 1901: 797]. По-късно Куриловската обител е включена в изследването на Петър Мутафчиев, посветено на старопланинските манастири. П. Мутафчиев открива името на Стайко диакь под образа на св. Йоан Рилски, без да уточни дали е ктитор или зограф [Мутафчиев 1973: 261].

От тези автори научаваме, че храмът е построен през 1593 г. и зографисан през 1596 г. Манастирската църква е еднокорабна. Тя се отличава с полуцилиндричен свод, с две ниши на северната стена и два притвора. Ктиторите, дарили средства за построяването на храма, са от съседните села Доброславци и Кумарица, а за изписването ѝ са се погрижили от софийския хлебарски еснаф.

През XIX в., храмът е бил укрепен и удължен, а живописата е била обновена. От по-новия надпис става ясно, че стенописите в наоса на храма са били подновени при игумена Викентий през 1816 г. През 1830 г. е преизписан средният притвор, а през 1849 г. е изграден и малкият преден притвор, който е изографисан същата година.

За стенописите от 1596 г. пишат и много други автори – Андре Грабар [Грабар 1920], Йордан Иванов [Иванов 1930], Никола Мавродинов [Мавродинов 1957], Стоян Михайлов [Михайлов 1959], Атанас Божков [Божков 1965], Васил Пандурски [Пандурски 1975], Стефан Бояджиев [Бояджиев 1992] и др., поради това на стенописите от този ранен етап няма да се спирам, тъй като те са достатъчно добре проучени.

На живописата от XIX в. или не се обръща внимание, или е подценявана, за което свидетелстват следните становища: „За живописата от 1816 г. в Куриловският манастир, пише Васил Пандурски, няма какво особено да се каже“ [Пандурски 1975: 28]. „Този стенопис, отбелязва Стефан Бояджиев, е твърде примитивен и не представлява интерес за развитието на живописата“ [Бояджиев 1992: 193]. „Общо взето, изтъква отново В. Пандурски, и тази живопис не е много качествена, но все пак има известна стойност“ [Пандурски 1975: 32].

Ускороеното развитие на църковната живопис, като следствие от възобновения и придобил ново измерение църковен живот по нашите земи през XVIII–XIX в., е важен елемент от изграждането на националната идея и националното самочувствие на българите в епохата на Възраждането. За днешния изследовател проблемът с „примитивизма“ на стенописите от тази

епоха не би трябвало да бъде на дневен ред. Подробното проучване на тази живопис би отговорило на много въпроси и запълнило много празнини в изследването на християнското изкуство по българските земи от XIX в.

* * *

В конхата на олтара е разположена св. Богородица – *Ширшая небес* (Платитера), а под нея е изобразена *Небесната литургия* и *Христос велик архиепископ*³. Стенописите в най-долния регистър са покрити с варна бадама. В зенита на свода зографът е изписал *Бог-Отец* и *Христос Вседържител*. От двете страни на тези централни изображения има медальони със старозаветни пророци, имената на които не могат да бъдат разчетени. Стенописите в целия наос са изработени през 1816 г. и следват старата живопис – това става ясно от частично разкритите изображения от 1596 г., след падане на мазилката от втория живописен слой. В най-високия регистър е разположен Христологичният цикъл. Сцените, които не са разрушени и могат да бъдат разпознати под дебелия слой сажда, са разпределени в квадратни пана, отделени с червени рамки. На южната стена са разположени сцените: *Сретение Господне*, *Кръщение Господне*, *Възкресението на Лазар* от 1596 г. (стенописите от 1816 г. са паднали), *Преображение Господне*. На северната стена цикълът продължава със Страстите Христови – *Предателството на Иуда*, *Христос на съд при Пилат*, *Разпятие Христово*, *Оплакване* и *Възкресение Христово*. Вторият регистър е зает от прави светци. На южната стена са разположени преподобни и архиепископи, сред които могат да бъдат разпознати св. Никифор, св. Григорий, св. Василий, св. Антипа, а на северната стена са светците-войни, сред които са св. Георги, св. Димитър и св. Теодор. В най-ниския регистър откриваме изображение на св. Георги Софийски с традиционното за него облекло. Описанието на стенописите от 1816 г. не може да бъде пълно и изчерпателно преди провеждането на професионална реставрационна дейност, от която безспорно има нужда.

Стенописите от 1816 г. не се отличават с особено висока художествена стойност. Зографът най-вероятно е бил монах в манастира и не се е водил от задачата да изпише наново храма, а по-скоро целта му е била да освежи съществуващите вече стенописи, които очевидно в началото на XIX в. са били доста похабени. Нешколуваността на зографа се забелязва от неумението му да работи с по-голяма гама от цветове и с техните нюанси. Колоритът на стенописите е студен и еднообразен.

Стенописите в първия притвор на храма са изработени през 1830 г. В нишата над входа е разположен според православната традиция образът на патрона – св. Йоан Рилски. Именно тук Петър Мутафчиев открива името на Стайко диак [Мутафчиев 1973: 261], определен от Асен Василиев като зограф. Това твърдение на Ас. Василиев не може да бъде прието безрезервно, тъй като е възможно това да е името на ктитора на стенописите, финансирал цялото изписване или само това на св. Йоан Рилски. Светецът е почитан изключително много в този район и желаните имената им да бъдат под неговата постоянна закрила едва ли са били малко.

Над образа на св. Йоан Рилски е разположено доста повредено изображение на сцената *Успение Богородично*. Под това изображение и от двете страни на патронната ниша са изписани четири сцени от живота на св. Йоан Рилски, свързани с неговия племенник Лука. Редът на сцените отясно наляво е: св. Йоан Рилски с малкия Лука в планината; св. Йоан Рилски и св. Лука пред входа на пещерата и идващият брат на светеца, воден от дявол; Бащата на св. Лука го отвежда от св. Йоан Рилски и Погребението на малкия Лука. Историята с братовият син на св. Йоан Рилски е популярен сюжет сред възрожденските зографи, особено в района на Югозападна България, където почитта към св. Йоан Рилски е най-голяма.

Под тези сцени са изписани образите на Христос и св. Йоан Рилски – отясно на входа, и на св. Богородица и св. Йоан Предтеча – отляво на входа. Останалите стени са заети от *Митарствата на душата*, разположени в дваде-

сет отделни пана. „Митарствата на душата“ – съчинение на св. Василий Нови (†26.10.944) и на неговия ученик св. Григорий, навлиза в нашата литература сравнително късно. През 1817 г. Йоаким Кърчовски публикува в Будапеща първото издание на „Митарствата на душата“. Този сюжет навлиза в иконографията по българските земи в края на XVIII в. Доскоро се смяташе, че най-ранното произведение е на Тома Вишанов-Молера в притвора на постницата „Св. Лука“ (1811), но неотдавна Елена Попова коригира това твърдение като публикува фрагмента *Душа и ангел* от украсата на риломанастирската църква „Св. Богородица Осеновица“ от 1794 [Попова 2001: 175-176]. За автор на *Митарствата на душата* в Курило Никола Мавродинов смята Тома Вишанов-Молера [Мавродинов 1957: 77]. Към това мнение първоначално се придържа и Асен Василиев [Василиев 1965: 491], но по-късно, правейки по-задълбочен анализ, се отказва от това свое твърдение [Василиев 1969: 33-35]. Васил Пандурски, от своя страна допуска, че е възможно живописиста да е от Тома Вишанов – от по-късните му зрели години [Пандурски 1975: 29]. Това мнение е спорно, защото през 1830 г., когато е украсен този притвор, Тома Вишанов-Молера трябва да е бил на осемдесет години – възраст, на която едва ли би приел да изпълни тази поръчка, а и защото стилът и техниката на майстора от Курило, макар да имат сходни черти с тези на Тома Вишанов, значително отстъпват по качество от фреските в храма „Покров Богородичен“ и не може да става и дума за по-голяма зрялост на автора. Най-вероятно зографът е ползвал или същия образец, който е ползвал Тома Вишанов-Молера, или фреските на Молера от храма „Покров Богородичен“ при постницата „Св. Лука“ до Рилиския манастир са били образецът, ползван от куриловския зограф.

През 1849 г. е изграден и изписан втори по-малък притвор, с който манастирският храм се разширява. Този втори външен притвор е изписан цялостно веднага след изграждането му. На източната стена е поместен образът на Иисус Христос сред облаци, придружен от Небесно войнство. В долната част на композицията има

надпис, който при състоянието на стенописите не може да бъде разчетен. Тази композиция е завършек на Лествицата на Яков, който спи в долния ляв ъгъл на източната стена. Тази композиция е силно повредена и според Васил Пандурски това изображение е на Бог-Отец [Пандурски 1975: 31]. Според християнската традиция Бог-Отец се изобразява като възрастен и белобрад мъж с триъгълен нимб. Такива са и изображенията на Бог-Отец в другите композиции от същия притвор. Колкото и лошо да е запазено изображението, все пак е видимо, че изображеният мъж е млад, без брада, с кръгъл нимб и държи кръст в дясната си ръка. Освен това, във всички познати ми изображения на *Лествицата на Яков* Христос, а не Бог-Отец посреща душите на праведните в края на стълбата като обикновено той е представен сред облаци. Изложените тук аргументи ми позволяват да заключа, че в централната композиция на източната стена е представен образът на Спасителя.

Под тази композиция са разположени шестима светци-архиепери, но се разчитат имената на двама от тях и това са св. Евтимий и св. Сава. Под тях от двете страни на входа са разположени неговите пазители – архангелите Михаил и Гавраил. На тяхното ниво са разположени пет жени-светици, но тук четимо е името само на св. Неделя. На южната стена са изобразени две старозаветни сцени – *Авраам води малкия Исаак към жертвеника* и *Жертвоприношението на Авраам*. Под тях, отляво на входа, има две светици, които са представени без атрибути, а следи от имената им не са запазени. В центъра на западната стена е поместен ктиторският надпис, от лявата му страна е разположена композицията *Възнесението на св. Илия*. Под него е изписан *Агът* от *Страшният съд*, до него са поместени *Изгонените от Рая Адам и Ева*. Отдясно на ктиторския надпис е *Вавилонската блудница* от *Откровението на св. Йоан Богослов*. Под тези изображения са разположени две сцени – *Изгонване на Адам и Ева от Рая* и *Грехопадението*. На северната стена в горния регистър в три отделни сцени е представен *грешник, кавец се пред Божията майка*. Ико-

нографията на тези образи силно напомня *Митарствата на душата*, но подобен сюжет не ми е известен в живописа от този период. Под тези три сцени са разположени още три сцени от *Сътворението*.

Живописа тук се отличава с наивитет и графичност, а преобладаващите цветове са кафяво, оранжево и синьо. Прави впечатление похватът на зографа при изписването на фона на композициите. Всички те са разделени по дължина на три равни пояса. При сцените от *Сътворението* първият пояс е тревистозелен и маркира земята, вторият е пясъчножълт и на неговия фон са представени основните персонажи, а третият пояс е сиво-син и маркира небето. При сцените от *Кавецът се пред св. Богородица грешник* първите два пояса са в различни нюанси на червеното, а третият – отново е синьо-сив. По същия начин са изписани и светците, като при тях средният пояс е кафяво-оранжев. По подобен начин са декорирани и стенописите в най-близките манастири – в селата Искрец и Подгумер.

За автор на живописа в този притвор Никола Мавродинов смята руския монах Леонтий Рус – зографисал през 1848 г. стенописите в намиращия се съвсем наблизо Подгумерски манастир [Мавродинов 1957: 91]. Към това мнение си придържа и Васил Пандурски [Пандурски 1975: 32], а Дора Каменова приписва стенописите от притвора в Курило към творчеството на зограф Кириак, работил в притвора на манастира в с. Искрец [Каменова 1984: 109, 138]. Вглеждайки се внимателно в начина, по който авторът изгражда образите, в стила му на работа, в използваните цветове, мнението на Д. Каменова ми се струва най-правдоподобно.

Цялостното изследване и публикуване на стенописите в манастира „Св. Йоан Рилски“ край с. Курило, Софийско не би могло да се реализира без провеждане на професионална реставраторска намеса. Целта на настоящия текст не е да отговори на множеството въпроси около иконографските особености, авторството, ктиторството и т.н., а да се опита да предиз-

вика интереса на изследователите и отговорните институции за опазването на пощаденото все още от времето културно-историческо наследство на Софийската Мала Света Гора – там където е роден и израсъл св. Йоан Рилски – покровителят на съвременна България.

Илюстрации: виж стр. 344–345 (сн. В. Димитров).

Бележки:

- ¹ Изказвам най-искрената си благодарност на г-жа Фани Вичева за винаги любезното ѝ посрещане в манастира.
- ² Азарова, В. *Пръстен с два брилянта*. София: Веселка Люцканова, 2006.
- ³ Според Стефан Бояджиев в олтаря под св. Богородица *Ширшяя Небес* е разположена композицията *Причастие* на Апостолите. Всъщност там е поместена композицията *Небесна литургия* [Вж. Прашков 1992].

Литература:

Божков 1965: Божков, Ат. „Два ценни паметника на българската монументална живопис от XVI и XVII в.“, *Изкуство*, 9 (1965) 3–13.

Василиев 1965: Василиев, Ас. *Български възрожденски майстори*. С.: Наука и изкуство, 1965.

Василиев 1969: Василиев, Ас. *Томаш Вишанов-Молера*. С.: Наука и изкуство, 1969.

Грабар 1921: Грабар, А. „Материали по средновековното изкуство в България“. В: *Годишник на Народния музей за 1920 г.* С., 1921, 126–127.

Дорбев 2006: Дорбев, Ив. *Свети Иван Рилски I*. С.: Slavia Verlag, 2006.

Каменова 1984: Каменова, Д. *Стенописите в Искрецкия манастир*. С.: Български художник, 1984.

Кънчев 1901: Кънчев, В. „Кратки бележки за Куриловският манастир „Св. Иван Рилски“, *Периодическо списание*, XIII (1901) 796–798.

Мавродинов 1957: Мавродинов, Н. *Изкуството на Българското възрождане*. С.: Наука и изкуство, 1957.

Михайлов 1959: Михайлов, Ст. *Екскурзии из българските старини*. С.: 1959.

Мутафчиев 1973: Мутафчиев, П. *Избрани съчинения*. Т. II. С.: Наука и изкуство, 1973.

Пандурски 1975: Пандурски, В. *Куриловският манастир*. С.: Български художник, 1975.

Попова 2001: Попова, Е. *Зографът Христо Димитров от Самоков*. С.: Агата-А, 2001.

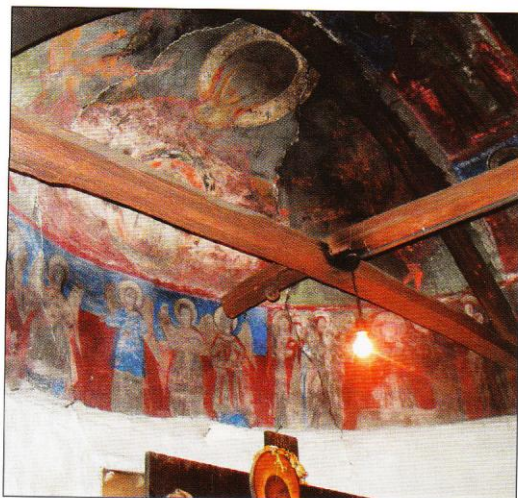
Прашков 1992: Прашков, Л., Е. Бакалова, Ст. Бояджиев. *Манастирите в България*. С.: Спектър, 1992.

MURAL PAINTINGS FROM THE NATIONAL REVIVAL PERIOD AT THE MONASTERY OF ST. JOAN OF RILA BY THE VILLAGE OF KURILO, THE SOFIA COUNTY

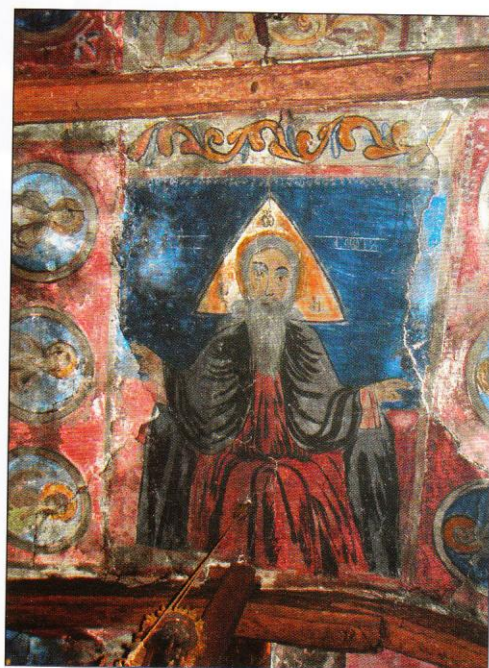
Vladimir DIMITROV, Ph.D. in Art Studies, Assistant Professor, New Bulgarian University (NBU),
vdimitrov@nbu.bg

The paper presents the 19th century wall paintings in "St. John of Rila" church at Kourilo monastery near Sofia. The iconographic programme and style of the paintings have remained of marginal interest among the researchers. According to the author the detailed study of the monument will broaden the views about the 19th century cultural heritage of the Sofia region.

Keywords: 19th century, Christian art, church, cultural heritage, icon painters, wall paintings.

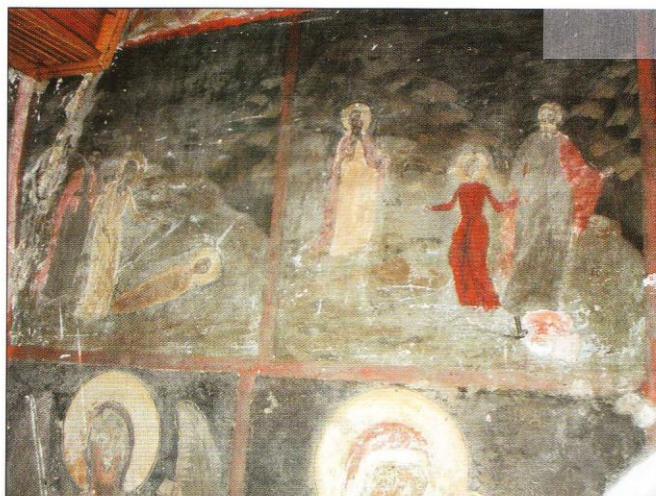
Обр. 1.
Св. Богородица Ширшая небес (Платитера).
Конха на апсидата.

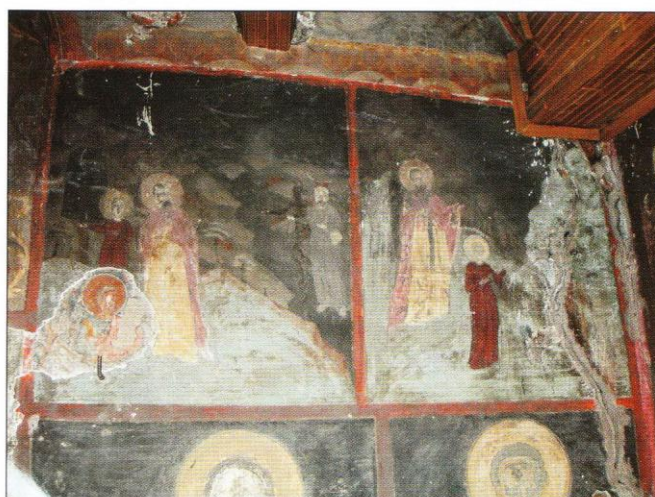
Обр. 2.
Бог-Отец.
Свод на наоса.

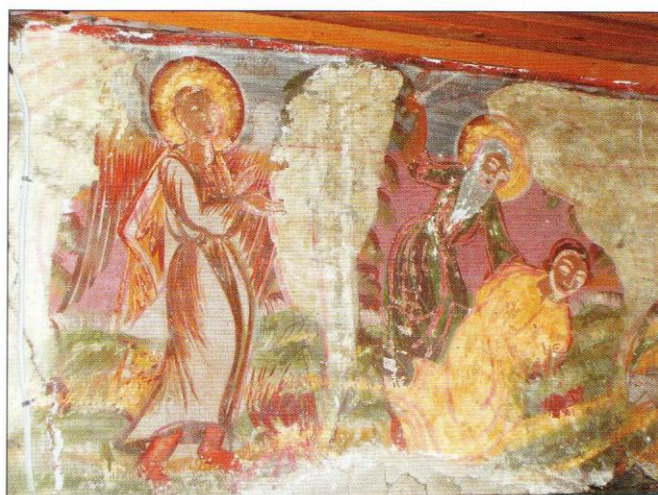
Обр. 3.
Оплакване и Възкресение, светци-воини.
Полусвод.

Обр. 4.
Сцени от живота на Св. Йоан Рилски.
Среден притвор.

Обр. 5.
Сцени от живота на Св. Йоан Рилски.
Среден притвор.

Обр. 6.
Жертвоприношението на Авраам.
Притвор.